

DOI:10.26104/NNTIK.2023.72.65.073

Акматова Т.А.

**ЖӨНДӨМӨ КАТЕГОРИЯСЫНЫН КЫРГЫЗ ТИЛ
ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ**

Акматова Т.А.

**ИЗУЧЕНИЕ КАТЕГОРИИ ПАДЕЖА В КЫРГЫЗСКОМ
ЯЗЫКОЗНАНИИ**

T. Akmatova

**THE STUDY OF THE CATEGORY OF CASE
IN KYRGYZ LINGUISTICS**

УДК: 81-26:801-555.3

Салыштырылып жаткан кыргыз, өзбек тилдериндеги жөндөмөлөргө арналган иликтөөлөр бир топ. Ал эми алардын ичинен кыргыз тилиндеги жөндөмөлөргө төмөнкү окумуштуулар И.А. Батманов, К. Тыныстанов, Х. Карасаев, Б. Юнусалиев, К. Дыйканов, К.К. Сартбаев, С. Давлетов, С. Кудайбергенов, Б. Орузбаева, И. Абдувалиев, Т. Садыков, К. Зулпукаров, Б. Сагынбаева, М. Мирзахидова, ж.б. тарабынан иликтөөлөр жүргүзүлгөн. Биз бул макалда кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр тууралуу окумуштуулардын пикирлерине сереп салып, алардын жөндөмөлөр тууралуу изилдөөлөрүнө анализ жүргүзөбүз. Ошондой эле кыргыз тилиндеги жөндөмө мүчөлөрүнүн байыркылыгын көрсөткөн фактыларды белгилейбиз. Кыргыз тилиндеги аффикстер лингвистикалык элемент катарында эң алгач Улуу чыгыш таануучу жана түрколог Махмуд Кашгари тарабынан колго алынган жана алгачкы формалары кагаз бетине түшүрүлгөн. Анын кыргыз тилиндеги грамматикалык формалар боюнча жыйнаган материалдарында жөндөмө мүчөлөрү сөз жасоочу каражат катарында колдонулганын көрө алабыз.

Негизги сөздөр: кыргыз тили, илим, морфологиялык эмгектер, жөндөмөлөр, окумуштуулар, илимий изилдөөлөр.

Ряд исследований посвящен падежам кыргызского и узбекского языков. Среди них выделяются следующие ученые и. А. Батманов, К. Тыныстанов, Х. Карасаев, Б. Юнусалиев, К. Дыйканов, К.К. Сартбаев, С. Давлетов, С. Кудайбергенов, Б. Орузбаева, И. Абдувалиев, Т. Садыков, К. Зулпукаров, Б. Сагынбаева, М. Мирзахидова. В этой статье мы рассмотрим мнения ученых о падежах в кыргызском языке и проанализируем их исследования о падежах. Отметим также факты, свидетельствующие о древности падежных окончаний в кыргызском языке. Аффиксы в кыргызском языке как лингвистический элемент были впервые заимствованы великим востоковедом и туркологом Махмудом Кашгари и записаны на бумаге в ранних формах. В материалах, собранных им по грамматическим формам кыргызского языка, мы видим, что падежные окончания используются как словообразовательные средства.

Ключевые слова: кыргызский язык, наука, морфологические труды, навыки, ученые, научные исследования.

A number of studies are devoted to cases of the Kyrgyz and Uzbek languages. Among them, the following scientists stand out: I.A. Batmanov, K. Tynystanov, H. Karasaev, B. Yunusaliev, K. Dyykanov, K. K. Sartbaev, S. Davletov, S. Kudaibergenov, B. Orozbayeva, I. Abduvaliev, T. Sadykov, K. Zulpukarov, B. Sagynbayeva, M. Mirzakhidova. In this article, we will consider the opinions of scientists about cases in the Kyrgyz language and analyze their research on

cases. We also note the facts testifying to the antiquity of case endings in the Kyrgyz language. Affixes in the Kyrgyz language as a linguistic element were first borrowed by the great orientalist and Turkologist Mahmud Kashgari and written on paper in early forms. In the materials collected by him on the grammatical forms of the Kyrgyz language, we see that case endings are used as word-formation means.

Key words: Kyrgyz language, science, morphological works, skills, scientists, scientific research.

Кыргыз тилиндеги аффикстер лингвистикалык элемент катарында эң алгач Улуу чыгыш таануучу жана түрколог Махмуд Кашгари тарабынан колго алынган жана формалары кагаз бетине түшүрүлгөн. Окумуштуунун кыргыз тилиндеги грамматикалык формалар боюнча жыйнаган материалдарында жөндөмө мүчөлөрү сөз жасоочу каражат катарында гана колдонулган.

Нукура кыргыз илимпоздорунун ичинен кыргыз нормативдик грамматикасына алгачкы чыйыр салуучулардын бири С. Наамат уулунун латын алфавитинин негизинде 1929-ж. жарык көргөн «**Sabatszdyq çooulsun**» аттуу чоңдорго арналып жазылган окуу китебинде жөндөмөлөр системасы тилдик категория катарында атайын иликтенбесе да негизги грамматикалык түшүнүк экендиги алгачкы ирет аныкталганын көрө алабыз [1, 4-б.].

Кыргыз тилинин ички мыйзамдарына жана типологиялык өзгөчөлүктөрүнө таянуу менен алгачкы жөндөмөлөрдүн номинативдик ббашкача айтканда, лингвистикадагы термин катарындагы аталыштары К. Тыныстанов тарабынан негизделсе, ал эми ошол эле мезгилде И.А. Батманов тарабынан орус тилиндеги атоолорго ээ болгон.

Кыргыздын тунгуч окумуштуусу К. Тыныстанов дүйнөлүк тил таануунун, кала берсе орус окумуштууларынын таасирсиз эле кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясынын илимий теориялык негизин түзүп, аларга атоолорду берип, катарын аныктаган. Ал мыйзамдар кийинки грамматикалык изилдөөлөр үчүн булак катарында кызмат кылып, кыргыз тилиндеги

жөндөмөлөр системасынын ички динамикасын аныктаганга негиз болгон. Окумуштуу кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү төмөнкүчө бөлүштүргөн:

Уланды	
Табыш	-ны
Илик	-нын
Жатыш	-ны
Чыгыш	-дан
Барыш	-га

Окумуштуу ар бир жөндөмөнүн мүчөлөрү, алардын сүйлөмдөгү аткарган кызматы тууралуу кыскача түшүндүрмө берген [2, 4-б.].

К. Тыныстановдон кийин кыргыз тилиндеги жөндөмөлөргө иликтөөнү И.А. Батманов жүргүзгөн. Окумуштуу «Употребление падежей в киргизском языке» деген эмгегинде кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн орусча аталыштарын чогуу берип, алардын колдонулушун мисалдар менен көрсөткөн. Бирок жөндөмөлөрдүн парадигмасын сегиз жөндөмөдөн турат деп төмөнкүдөй жайгаштырган:

Основной падеж	ким? – кто?, эмне? – что?, кимди? эмнени?
Родительный падеж	кимдин? эмненин? – кого? чего? чей?
Винительный падеж	кимди? эмнени? – кого? что?
Дательный-направительный падеж	кимге? эмнеге? – кому? чему?, кай жерге? – куда?, кайсы убакка чейин? – до какого времени?
Местный падеж	кимде? эмнеде? – у кого? у чего? в ком? в чем?, кайда? – где?, качан? –когда?
Исходный падеж	кимден? эмнеден? – от (из) кого? от (из) чего?, кайдан? – откуда?, кайсы убактан? – с какого времени?
Творительный-соединительный падеж	ким менен? эмне менен? – кем? чем?, с кем?, с чем?
Предложный падеж	ким жөнүндө? эмне жөнүндө?, ким тууралуу? эмне тууралуу?

Ошондой эле жогорудагы жөндөмөлөрдү үч топко бөлгөн:

- 1) аффикссиз
- 2) аффикстүү
- 3) жандоочтук

Биринчи топко атооч жөндөмөсүн киргизүү менен бул жөндөмөнүн кызматы атоодон да кененирээк, ошондуктан негизги жөндөмө деп атоо туура болорун белгилеген. Ал эми экинчи топко илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүн киргизсе, үчүнчү топко эки куралдык-бириктиргич жана жандоочтук жөндөмөлөрүн киргизген [3, 5-б.]. Бирок окумуштуу жандоочторду да жөндөмө мүчөлөрүнө кошуп койгону сүйлөм куруудагы кызматчы сөздөрдүн да ролу чоң экенин далили катары гана кароо максатка ылайык.

Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү атайын илик-

төөгө алган алгачкы илимий иш профессор Х.Карасаевге тиешелүү. Ал өзүнүн «Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн семантикасы» деген диссертациялык эмгегинде адегенде жалпы эле түркологиядагы жөндөмө категориясы боюнча иликтөөлөргө токтолуп, андан соң кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн семантикасы, аларды жасоочу грамматикалык каражаттар, алардын тектеш тилдер менен окшоштук, айырмачылыктарын мисалдар менен берген. Ошондой эле жөндөлүш типтерине токтолуп, И.А. Батмановдун айрым пикирлерлерине макул эместигин билдирген. Алсак, И.А. Батманов жөндөмө катары эсептеген «творительно-соединительный» (куралдык-бириктиргич: менен жандоочу катышкан) жана «повествовательный» (баяндагыч: жөнүндө, тууралуу жандоочтору катышкан) жөндөмөлөрү кыргыз тилине мүнөздүү эмес дейт: «Если процесс грамматикализации послелого менен или билен наступил уже в некоторых тюркских языках, что дает некоторое известное основание для выделения творительного падежа в системе склонения, то в киргизском языке процесс этот еще не наступил, а потому ни послелог менен, ни послелогои тууралуу и жөнүндө не рассматриваются нами как особая падежная категория» [4, 10-11-бб.].

Ошондой эле окумуштуу кыргыз тилиндеги жөндөлүштүн типтери тууралуу да өз пикирин билдирип, негизги тип; жекелик сандагы шилтеме жана жактама атоочтордун жөндөлүшү; таандык мүчө уланган жекелик сандагы зат атоочтордун жана -ныкы мүчөсү уланган сөздөрдүн жөндөлүшү деген үч типти белгилеген. Мындан сырткары эмгекте түрк тилдериндеги жөндөмө категориясы үчүн маанилүү болгон конкреттүүлүк жана абстракттуулук маселесине да кеңири токтолгон. Жыйынтыктап айтканда Х. Карасаевдин бул эмгеги кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдүн семантикасын, колдонулушун терең талдоого алган, жөндөмөлөр жөнүндөгү кийинки эмгектердин жаралуусуна таяныч болгон эмгек болуп калды [4, 5-50-бб.].

Кыргыз тилинин тарыхый калыптануусуна салым кошкон жана негизги мыйзамдарын негиздеген улуу түрколог Б.М. Юнусалиев кыргыз тилиндеги жөндөмө категориясынын калыптанышын жана морфологиялык абалын, системасын так аныктоо менен кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасы жөн гана тилдик мыйзам эмес, тарыхый өнүгүү экендигин диалектилик фактылардын негизинде далилдөөгө жетишкен: «Кыргыз тилинин бардык говорлорунда, адабий тилдегидей, алты жөндөмө бар. Саны жагынан гана эмес, ал жөндөмөлөрдүн маанилери боюнча да кыргыз говорлорунун ортосунда айырма байкалбайт. Ошону менен катар жөндөмө мүчөлөрүнүн тыбыштык составы боюнча да бирдик өкүм сүрөт» [5, 228-б.].

Кыргыз тилинин морфологиясына арналган дагы

бир эмгек К. Дыйканов, С. Кудайбергеновдор тарабынан 1957-жылы жазылган «Кыргыз тилинин морфологиясы». Эмгекте жөндөмөлөргө төмөнкүчө аныктама беришет: «жөндөмөлөр сүйлөм тизмегиндеги сөздөрдү айтылуучу ойго карай байланыштырат». Мисалы: Малчылар тоодон кыштакка түшүштү. Бул сүйлөмдөгү жөндөмө мүчөлөрдү алып таштасак, малчылар тоо кыштак түшүштү деген өз-ара байланышпаган сөздөрдүн маанисиз тизмеги келип чыгат. Ошондуктан сүйлөмдө жөндөмө категориясынын аткарган кызматы өтө олуттуу десек жаңылышпайбыз [6, 59-60-бб.].

Ал эми 1964-ж. жарыкка чыккан «Кыргыз тилинин грамматикасында» окумуштуу А.Турсунов кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү берген маанилерине карай **грамматикалык жөндөмөлөр** (атооч, илик, табыш) жана **мейкиндик жөндөмөлөр** (барыш, жатыш, чыгыш) деген эки топко бөлгөн. Ошондой эле биринчи топко кирген жөндөмөлөр сүйлөмдө грамматикалык кызмат аткарсак, экинчи топко кирген жөндөмөлөрдүн багытты, орунду билдирерин көрсөткөн [4, 83-б.].

Белгилүү түрколог К.К. Сартбаев кыргыз тилиндеги сөз түркүмдөрүн жалпы эле түрк тилдериндеги тилдик категориялардын тарыхый эволюциясына өзүнүн олуттуу таасирин тийгизе алган лингвистикалык мыйзам катарында негиздеп, кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасын терең талдоого алгандыгы, жалпы эле түрк тилдериндеги, ошондой эле кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасы сөз түркүмдөрүнүн жиктелүүсүндөгү негизги лингвистикалык негиз болгондугун далилдеген. Окумуштуу кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр системасын илимий талдоого алуу менен бирге, мындайча жыйынтыкка келген: «Словоизменяемые аффиксы существительных связаны с категориями числа, падежа и принадлежности». К. Сартбаев грамматикалык категориялардын татаал системасын илимий жактан аныктоого жетишип, зат атоочтун грамматикалык формасынын негизги белгиси катарында жөндөмө категориясын көрсөткөн [8, 35-б.].

Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдү окумуштуу С.А. Давлетов алардын башка сөздөр менен байланыштарга түшүү касиеттерине жараша **тике жөндөмө жана кыйыр жөндөмөлөр** деп эки топко бөлгөн [10, 64-б.].

Окумуштуулар И. Абдувалиев жана Т. Садыковдор жөндөмө категориясына төмөнкүчө аныктама берген: «**Зат атоочту жана заттык маанидеги атооч сөздөрдү сүйлөм ичиндеги же сөз айкашындагы башка сөздөр менен байланыштыруу кызматын аткарган категория жөндөмө категориясы деп аталат**» [9, 70-б.].

Кыргыз тилиндеги жөндөлүштүн типтерин аныктоодо да окумуштуулардын пикирлери ар түрдүү. Алсак, К. Тыныстанов жөндөлүштүн тиби бар дейт. Жөндөмөлөргө алгачкы иликтөө жүргүзгөн окумуштуу Х. Карасаев жөндөлүштүн 3 тибин көрсөткөн:

«По морфологическим признакам в современном киргизском языке может быть выделено три основных типа склонения: 1) основной тип склонения существительных, прилагательных (в позиции дополнения или заместительного определения) числительных, междометий, подражательных слов, некоторых отглагольных образований и личных местоимений множественного числа; 2) склонение указательных иличных местоимений множественного числа; 3) склонение имен с притяжательными аффиксами единственного числа и склонение образования на «-ныкы». Ал эми К. Дыйканов, С.Кудайбергеновдор жөндөлүштүн биринчи, экинчи жана үчүнчү жөндөлүш деген үч түрүн көрсөтөт [6, 59-61-бб.].

Окумуштуу С. Давлетов болсо кыргыз тилиндеги зат атоочтун жөндөлүшүнүн үч тибин белгилейт: 1) таандык мүчөсүз сөздөрдүн жөндөлүшү; 2) таандык мүчөлүү сөздөрдүн жөндөлүшү; 3) аягы катар үнсүз (ск, нк, фт, нг, нд, мн) менен бүткөн сөздөрдүн жөндөлүшү [10, 73-74-бб.].

Ал эми окумуштуу Т. Садыков жалаң гана зат атоочтордун эмес жалпы эле атооч жана затташкан жаксыз этиш сөздөрдүн да жөндөлүшүн белгилеп: «Кыргыз жана башка бардык түрк тилдери үчүн жөндөлүштүн жөнөкөй жана татаал эки тиби гана мүнөздүү. Жөндөлүштүн минтип бардык түрк тилдери үчүн бирдей эки типке бөлүнүшү бул тилдердин бир бутактан тарап, бир баба тилден келип чыккандыгы менен шартталат» - дейт да ал эки тип тууралуу төмөнкүлөрдү белгилейт:

Эгерде илик, барыш, табыш жөндөмө мүчөлөрүнүн башкы үнсүзү сакталып айтылса, анда мындай учурдагы сөздөрдүн жөндөлүшү **жөнөкөй жөндөлүш** деп аталат.

Эгерде бул үч жөндөмө мүчөнүн башкы үнсүзү түшүрүлүп айтылса, мындай учур **татаал жөндөлүш** деп аталат» - дейт [9, 71-б.].

Адабияттар:

1. Наамат С. «Sabatsydzьq соулsun». - Фрунзе, 1929. - 4-б.
2. Тыныстанов К. Kirgiz tili. - Стамбул, 1998. - 44-46-б.
3. Батманов И.А. Употребление падежей в киргизском языке. - Фрунзе, 1938. - 5 с.
4. Карасаев Х. Семантика падежей в киргизском языке. - Фрунзе, 1944. - 10-11 с.
5. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы. - Б., 2013, 228-238.
6. Дыйканов К., Кудайбергенов С. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Ф., 1957, 59-60-б.
7. Турсунов А. Кыргыз тилинин грамматикасы. - Фрунзе, 1964, 38-б.
8. Сартбаев К.К. Кыргыз тилинин изилдениши. - 1975. - 35-б.
9. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили (морфология). - Бишкек, 1999, 71-б.
10. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. - Фрунзе, 1980.
11. Асанакунунов Т.А. Теоретические проблемы падежей в киргизском языке. // Известия ВУЗов Кыргызстана. 2005. №. 6. С. 92-97.